

ИЗГРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В НАЧАЛОТО НА ТРЕТАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Доц. д-р Георги Пеев

Департамент „Публична администрация“

Нов български университет

Резюме: Образователната система във всяка държава е от изключително значение за нейното развитие. Българското образование след 1878 г. преминава през редица лутания при избора на модели, които да се следват. За разлика от другите области на държавния живот, в тази област имаме добри собствени традиции още от времето на Българското Възраждане. До края на XIX в. се изгражда една система, която позволява, от една страна, населението да бъде сравнително добре образовано, а от друга, държавата да има подготвени специалисти за различните области на живота.

Ключови думи: светско и гражданско образование, централизация на образователната система

BUILDING OF THE BULGARIAN EDUCATION AT THE BEGINNING OF THE THIRD BULGARIAN STATE

Assoc. Prof. Gueorgui Peev, Ph.D.

Department of Public Administration

New Bulgarian University

Abstract: The system of education in each country is essential for the development of the state. Bulgarian education after 1878 passes through several models before an appropriate one to follow is selected. Unlike other areas of public life, this area has its own good traditions from the time of the Bulgarian Revival. By the end of the nineteenth century a system is built which allows, on the one hand, a relatively well educated population, and on the other, the state has trained specialists for different areas of life.

Key words: secular and civil education, centralization of the educational system.

За разлика от другите области на социалния живот, Освобождението през 1878 г. заварва образованието в България на сравнително добро равнище. В Османската империя българската интелигенция няма друга възможност за реализация освен като учители или свещеници. Останалите области са затворени за просветените българи. По време на Възраждането е въпрос на чест, дори за жителите на най-малкото село, да имат училище, чиято сграда обикновено е най-хубавата. Ръководството на училището, както и финансирането е в ръцете на църковно-религиозната община и занаятчийските организации, които не желят средства за издръжката му.¹ Въпрос на обществен престиж е да си член на училищно настоятелство. За разлика от турските училища, които са насочени преди всичко към религиозното образование, българските следват руските и западноевропейските модели и са с ясно изразена светска насоченост. Училищата са силата, чрез която българите се надяват да се приобщят към постиженията на модерния свят и да посрещнат конкретните нужди на постоянно развиващото се стопански, културно и политически възрожденско общество.² Поради тази причина и в българските училища преобладава "реалното" над "класическото" образование.

През 60-те години на XIX в. губернаторът на Дунавския вилает Мидхат паша прави опит да реформира образованието. Това е част от проекта му за създаване на "единна османска нация". В изготвения от главния кадия на вилаета Неджиб ефенди регламент се предвижда сливането на българските и турските училища и преподаване на общи програми, повлияни от европейските училища.³ За целта висшият държавен чиновник Намик Кемал изпраща сведения за организацията на френското провинциално обучение на секретаря на

¹ История на България. Т. 6. Българско Възраждане 1856 – 1878, с. 93.

² Пак там, с. 94.

³ Фадеева, И. Е. Мидхат-паша. Жизнь и деятельность, М. 1977, с. 30.

административния съвет в Русе.⁴ Издържането на училищата се предвижда да не бъде вече пряко от общините, а се централизира, като се въвеждат и допълнителни данъчни облагания както за българското, така и за турското население.

В тези проекти българите с основание подозират опит за денационализация и остро им се противопоставят. Намесата на централната власт в училищното дело се приема като отстъпление от завоюваните позиции на общинското самоуправление. От своя страна, турското население не приема реформите по религиозни и традиционалистки съображения и отказва да изпраща децата си в училища, където учат и неверници. Опитите за реформи пропадат, образованието се запазва отделно за всяка народностна и религиозна група. В резултат на всеобщата съпротива Законът за народното образование от 1869 г. не предвижда смесени училища.

В навечерието на Освобождението на територията на българските земи съществуват около 1500 училища.⁵ По време на Руско-турската война една част от училищата са унищожени, други служат за болници, казарми или складове. Българските учители се включват активно и подпомагат армията освободителка, трупайки политически капитал. Той ще им послужи скоро за техните чиновнически кариери в новата държава.

Временното руско управление познава и цени опита на българите в образованието. За разлика от другите отдели

⁴ Пак там, с. 32.

⁵ Според Велико Йорданов има 1585 селски и 73 градски училища. *L'instruction publique en Bulgarie*, S. 1926, p. 22. Никола Ванков в "История на учебното дело в България от край време до освобождението", Ловеч, 1903 г., с. 83 дава като цифри съответно 1407 и 72. В излязлата през 1992 г. монография на Йордан Колев "Българската интелигенция 1878-1912", с. 22 се посочва съществуването на 1711 основни, няколко десетки класни училища, три гимназии и няколко специализирани учебни заведения. Анонимните автори на "Histoire de la Bulgarie des origines a nos jours", P., 1977, p. 423 смятат, че са съществували 1134 начални и 19 средни училища.

(министерства) към Съвета на княз Дондуков-Корсаков, където титулярите са руснаци, за народната просвета отговаря българин – професорът от Харковския университет Марин Дринов. Около него бързо се групират опитни специалисти, които с ентузиазъм работят за развитието на училищното дело. Р. Каролев, И. Гюзелев, П. Генчев, Гр. Караджов, И. Ковачев, Т. Икономов, Н. Геров, Ил. Блъсков, С. Доброплодни за кратко време се утвърждават като добри администратори и стават ценни помощници на Дринов при изработването на първите закони и укази в областта на образованието.⁶

През юли 1878 г. в отчет на Отдела за народна просвета се дават основните линии и задачи на народното образование и се посочва необходимото за отварянето на училищата в страната. В отчета, базирайки се на традициите, се предлага училищата да останат под настойничеството на общините. От страна на централната власт се осигуряват общите програми и се осъществява контрол.

М. Дринов е поддръжник на схващането за децентрализация в училищното дело, но в същото време забелязва необходимостта от едно инспекторско тяло. Поставени начело на всяка "училищна губерния", инспекторите са отговорни пред Отдела на народната просвета за обучението, избора на учебници и заплащането на учителите. Тази институция съществува и преди Освобождението, но в твърде рудиментарен вид. Многобройните нови функции я приближават по-скоро до руските училищни инспектори, появили се със закон от 1869 г., отколкото до възрожденските родни инспектори.

Руският модел се следва и при изградената структура на училищата – първоначални (3 отделения), средни (2 класа) и главни (4 класа), учебните програми, изучаваните предмети и начина на оценяване. Новост е създаването на Окръжен учебен съвет,

⁶ Манафова, Р. Културното развитие на България при Временното руско управление (1877-1879). – В: Из историята на Българската наука, просвета и култура през XIX и XX в., Известия на института по история. Т. XXIX в. С., 1986, с. 107.

съществуващ успоредно със старите училищни настоятелства. Окръжните съвети са изградени също по руски маниер. Но примерът на освободителя не е следван сляпо. От 1866 г., когато за министър на образованието на Русия е назначен граф А. Толстой, клерикализмът настъпва в училището. Светият синод се превръща в ревизор в учебното дело.⁷ В България е запазен светският характер на образованието и не се допуска намеса на Православната църква в тази област. Следвайки възрожденските традиции, българското духовенство не се стреми да заеме особени позиции в образователното дело.

Преобразуванията са затвърдени чрез редица документи, издадени през този период. Най-важните са "Привременни правила за народните училища", утвърдени от княз Дондуков-Корсаков на 29 август 1878 г., "Временни правила за реалните училища", "Постановление за инспекцията на народните училища" от 17 май 1879 г., "Особена инструкция за окръжните училищни инспектори" от 30 април 1879 г. и др. Използването от М. Дринов и съратниците му на руски образци всеки път, когато българските традиции не дават решение на даден проблем, е безсъмнен факт. Но въпреки това няма "русификация" на българските училища. Руският език, официален за административните учреждения, не е такъв за училищата. За разлика от всички други отдели, където изобилстват руски чиновници, в просветата такива няма. В училищата няма и руски учители.

Както и в другите области на администрацията, изграденото от Временното руско управление в просветата служи само като база, от която се тръгва при по-нататъшното преустройство и модернизирание. Ключов проблем се явява финансирането на училищата. Общината може да черпи средства само от общинските и училищните имоти, да използва част от църковния данък и да разчита на доброволните пожертвования. Това се оказва недостатъчно. Въвеждането на нов

⁷ Pushkarev, S. The Emergency of Modern Russia 1801-1917. Edmonton, Canada, 1985, p. 164.

специален данък се намира за несвоевременно и разрешаването на този деликатен проблем е оставено за бъдещите български държавни лица.

Чл. 78 на Търновската конституция заявява "първоначалното учение е безплатно и задължително за всички поданици на Българското Княжество". Всички депутати се съгласяват, че образованието е "основата на напредъка на народа ни - у който народ образованието е задължително, той успява"⁸. Направена е първата крачка за отделяне от руския стереотип, защото в Русия образованието не е задължително. По всяка вероятност депутатите Васил Берон като френски възпитаник от Ришельовския лицей в Одеса и Димитър Греков като завършил право в Екс ан Прованс познават законите от времето на френската революция и по специално този от декември 1793 г. и закона Лаканал, установяващи за първи път тези положения.

Първото българско правителство на Т. Бурмов се сблъсква с два главни проблема в учебната област. Първият е за финансирането на училищата, а вторият е бягството на кадрите. Българското учителство, което е гръбнакът на предосвобожденската интелигенция, след края на войната се насочва към ново поприще. Новоизграждащата се държава има нужда от чиновници и администратори. Тези места са много по-добре платени и с по-висок статус. По тази причина голяма част от бившите учители потърсва именно такава реализация. Масовият отлив на подготвените кадри от учителската професия не може бързо да се компенсира. Заместниците освен че са без опит, са и с по-ниско равнище на образование. Някои автори дават за 1880 г. бъдещата недоумение цифра 40% от учителите, които нямат в този момент и основно образование.⁹ Дори процентът да е преувеличен, той е свидетелство за голямото "изтичане на мозъци", сполетяло учителството непосредствено след Освобождението.

⁸ Владикин, Л. История на Търновската конституция. С., 1994, с. 136.

⁹ Чилингиров, Ст. Образователното дело в България, непубликуван труд, Централен държавен архив (ЦДА), ф. 108-к, оп. 2, а. е. 333, л. 104 – гръб.

Първият български министър на народната просвета е Георги Атанасович – професор по съдебна медицина и токсикология във Факултета по медицина и фармация в Букурещ. Той остава на този пост само 4 месеца – от 26 юли 1879 до 24 ноември с.г., когато пада кабинетът. Липсата на време принуждава министерството да използва законите и правилата, останали от М. Дринов. Единствената му инициатива е опитът да се въведе българският език във всички училища на територията на княжеството. Правителството обещава да осигури финансова помощ само за тези, където обучението се води на официалния език. Противопоставянето на турските училища не позволява да се реализира тази инициатива. Като медик Атанасович въвежда някои хигиенни норми в учебните заведения. Издаденият от МНП примерен план за селско училище за 150 ученици е базиран върху отпечатаната през 1875 г. във Виена книга на П. Първов "Правила за хигиенно училищно здание"¹⁰.

Митрополит Климент, управлявал МНП от 24 ноември 1879 до 24 март 1880 г., е същевременно и министър-председател и по тази причина не отделя специално внимание на просветата. През ноември 1879 г. в Княжеството пристига чешкият историк Константин Иречек. Той е препоръчан от Васил Палаузов на М. Дринов, който го поканва да организира учебното дело в страната.¹¹ Чехът е посрещнат радушно като автор на "История на България". Книгата излиза през 1876 г. в Австро-Унгария и получава разпространение и в България. В началото Иречек е назначен за главен секретар в министерството. От март 1880 г. министър става Иван Гюзелев. Двамата дейци в началото на съвместната им дейност не могат да намерят общ език и често са в конфликт. Първият избухва по повод проектозакона за организиране на образованието, представен от министъра в Народната събрание през 1880 г. Предложението има много малко общи точки с това изработено и предадено в МНП от Иречек, който използва

¹⁰ Ванков, Н. Цит. съч., с. 223.

¹¹ Миятев, П. Из архива на Константин Иречек. Т. II, С., 1959, с. 144.

австрийските училищни закони.¹² Гюзелев напълно е променил проекта и го е предложил, без да се консултира с главния секретар. Чувствайки се засегнат, Иречек смята да си подаде оставката и да напусне страната.¹³ Конфликтът е изгладен и постепенно чехът благодарение на трудолюбието и широката си култура става ценен помощник в управлението на страната. До заминаването му през 1884 г. всички закони и правилници в учебното дело са изработени с неговото участие.

Иван Гюзелев започва да се съобразява с мнението на главния си секретар. Пълният проектозакон на Гюзелев не е обсъден в Народното събрание, но най-важните елементи от него са представени пред Второто обикновено Народно събрание като "Закон за материалното подържане и учебното преустройство на училищата." На 21 май 1880 г. те са приети от събранието и утвърдени с Княжески указ №226.¹⁴ Целта, която си поставя опитният училищен деятел (преди Освобождението той е един от авторите на учебната програма на Габровската гимназия), е да се въведе единство в училищната система. "Първоначалното" образование става четиригодишно. Отхвърлят се две- и четирикласните училища, останали от М. Дринов, като стават трикласни с тригодишен курс и обща програма. Всички средни училища се изграждат да са "продължение на трикласните". Единствено Класическата гимназия в София е с различна програма. Законът потвърждава теоретичната насоченост на образованието с изучаваните предмети – "български език, закон божий, аритметика, практическа геометрия, география с обширно изучаване Балканский полуостров откъм географическата и историческа страна, естествознание, рисуване, пеяние и гимнастика". По време на обсъждането на закона Гюзелев отхвърля мнението, че програмите са

¹² Иречек, К. Български дневник. Т. I, Пл., 1930, с. 110.

¹³ Пак там, с. 187 – 189; Архив при БАН (АБАН), ф. 3-к, оп. 1, а. е. 1114.

¹⁴ Държавен вестник (ДВ) бр. 45 от 28 май 1880 г.

копирани от руските и по тая причина са неподходящи за България.¹⁵ За първи път открито се поставя въпросът дали трябва да се следва руският образец. Директорът на библиотеката Георги Кирков заявява, че не трябва да се следва, защото "Русия е взела своите програми от Прусия"¹⁶. От този момент започва отделяне от руския модел в образованието и следването на западни образци.

Министър Гюзелев се опитва да реши и проблема с финансирането на образованието. За целта общините са длъжни "ако не достигат училищните приходи, да събират от членовете си недостающата част в пари или в натура." Дава им се право и да налагат глоби, като властите трябва да оказват съдействие. Но общините са прекалено силни и независими и централната власт не се оказва в състояние да ги принуди да плащат повече, отколкото те приемат за необходимо. Идеите на Гюзелев не успяват да се наложат в практиката. Добрият теоретик се оказва посредствен администратор.¹⁷

През есента на 1880 г. Иречек представя на министъра подробна записка за различните системи, използвани по света за финансиране на образованието. Целта е да се намери изход от трудното положение, в което са изпаднали българските училища, лишени от достатъчно средства. Училищата в САЩ, Англия, Швейцария, Белгия, Германия и Гърция се издържат от специални доходи от училищните имоти и от дарения. Подобна система се изпробва в Габрово, Враца и Свищов, но скоро се отхвърля, като неспособна да осигури постоянни и достатъчни финансови средства. Друг метод е използван в Сърбия и в чешките училища. Там те се издържат от специален данък, събиран от общините. Иречек отбелязва, че преди Освобождението подобен данък е съществувал и в България, където Общината в Пловдив се е самоорганизирала и успявала да издържа своите училища с такъв

¹⁵ Дневници на Второто обикновено народно събрание, I редовна сесия, заседание XL - XLI, май 1880 г.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ ЦДА, ф. 1106-к, оп. 2, а. е. 48, л. 40.

приход. Но в следосвобожденска България общините още не могат да се самоорганизируют и чакат централизираното въвеждане и събиране на такъв данък, което ще стане едва през 1892 г. Освен това секретарят на МНП е наясно, че държавата все още не може да поеме изцяло финансирането на учебното дело и да превърне по този начин учителя в чиновник на заплата, както е във Франция и донякъде в Сърбия. По тази причина чехът предлага средствата да се разделят между държавата и общините. Ако общината няма възможност да поеме самостоятелно предоставената ѝ част, то тогава може да се въведе специален данък.¹⁸ Но всички предложения за финансирането на образованието не намират разрешение в този момент. Едва едно десетилетие по-късно държавата успява да реши този проблем.

Една от идеите на Иречек, намерила практическо приложение, е за прерогативите на Учебния съвет. Създаден още по времето на митрополит Климент, в началото тази институция среща големи трудности при функционирането си. Липсата на опит е причината за сериозна загуба на време. През март 1880 г. Учебният съвет започва подготовката за изработването на закон за образованието. Вместо да натоварят някой член да го изработи и след това да се обсъди, всички членове – митр. Климент, Иречек, Б. Горанов, И. Гюзелев, А. Петков, Й. Ковачев, П. Генчев и д-р Д. Моллов в продължение на дълги разисквания съчиняват отделните точки на закона. В края на краищата Иречек поема работата по закона в свои ръце и дейността на Учебния съвет постепенно заглъхва. Но въпреки това чешкият специалист смята, че този организъм след реорганизация трябва да продължи да съществува. За целта той подготвя и в началото на 1881 г. представя проект за функционирането и дейността на Учебния съвет.¹⁹

При подготовката на проекта К. Иречек се е запознал с подобните съвети, съществуващи в Италия, Франция, Австро-Унгария и

¹⁸ АБАН, ф. 3-к, оп. 1, а. е. 1126.

¹⁹ АБАН, ф. 3-к, оп. 1, а. е. 1124.

Румъния и вижда преимуществата и слабостите им. Той е категорично против превръщането на съвета в специално тяло, отворено само за научния елит, както е във Франция и Италия. Академиците, заседаващи в Рим и Париж, са далече от практическите проблеми на училището. Предложението му е Съветът в Княжеството да се състои от двама "специалисти", от началниците на отделения в МНП и от главния секретар. Учебният съвет не се занимава с административната дейност на МНП, а изработва "Програми, инструкции, законопроекти, учебници и испитва, ако има нужда кандидатите за учителски постове".²⁰ Според предложението Учебният съвет си присвоява голяма част от прерогативите на МНП, оставено само с консултативни функции. Може да се каже, че това е в резултат от конфликта между Иречек и министър Гюзелев. Предложението на Иречек е прието и Учебният съвет ще се събира повече или по-малко редовно до 1884 г., когато чехът напуска страната. Не е излишно да се отбележи обаче, че с поемането на поста министър на просветата Иречек прехвърля обратно голяма част от функциите на Учебния съвет отново към министерството.

Чешкият специалист играе голяма роля и по времето на управлението на МНП от Михаил Сарафов (27 дек. 1880 – 29 април 1881). Младият 26-годишен министър е бивш ученик от Политехническото училище в Мюнхен и слушател в Колеж дьо Франс. Иречек има силно влияние върху него и по тази причина всички инструкции и правилници са изработени от чеха.²¹

През есента на 1880 г. в Княжеството се обсъждат проблемите на образованието. По тази причина Иречек се заема да изучи различните училищни системи. По време на срещите между министър-председателя Петко Каравелов и главния секретар на МНП се дискутират редица конкретни въпроси: дали да се отворят

²⁰ Пак там, л. 4.

²¹ Ванков, Н. Развой на учебното дело и училищното законодателство в България, част II, Търново - Кюстендил, 1906, с. 168; Иречек, К. Цит. съч. Т. I, с. 215, 270.

индустриални училища, да се въведат ли специални практически предмети в реалните гимназии?²² Каравелов много хвали американското образование и най-вече колежите. Иречек изразява желание да се запознае с този тип училища и изпраща писмо до професора от цариградския "Робърт колеж" Стефан Панаретов с молба да му се пратят програмите, по които се води обучението. При програмите за средните учебни заведения "имаме много от Европа, а трябва да имаме нещо и от Америка, особено от вашето училище, което вече е практикувало във Востока"²³. Интересът към американското образование подтиква чешкия историк да изучи книгата на Нирреу "Народното образование в Съединените щати" и да я намери за много интересна.²⁴

За специалистите е ясно, че и най-съвършената образователна система без добре подготвени кадри не може да даде положителни резултати. По тази причина се предлага отварянето на две специални педагогически училища – в Шумен и Враца. С цел да се "прикоткат" учениците наистина да станат учители, а не чиновници, Иречек предлага да се гарантират 250 фр., давани директно от държавата. По този начин "както в Шведско" се търси изход и от затрудненията на общините да изплащат заплатата на учителите.²⁵

След извършването на държавния преврат и установяването на Режима на пълномощията К. Иречек застава начело на МНП, като се задържа на този пост близо година (29 април 1881 – 24 юни 1882). Надеждите му, че по този начин ще успее да извърши необходимото преустройство в българското образование, скоро са помрачени. За да използва неговите широки познания, правителството го прави член на почти всички бързо създадени комисии. Новите му задължения са в областите на "организацията на управлението, за жандармерията, за

²² Иречек, К. Цит. съч. Т. I, с. 274.

²³ Миятев, П. Цит. съч., с. 203.

²⁴ Иречек, К. Цит. съч. Т. I, с. 356.

²⁵ Иречек, К. Цит. съч. Т. I, с. 329.

аграрните въпроси, че дори и за изстребването на разбойничеството"²⁶. Все пак министърът успява да приготви "Привременен устав за педагогическите училища" и "Програма за педагогическите училища в Княжеството".

С идването на руските военни Леонид Соболев и Александър Каулбарс се сменя и правителството. Мястото на Иречек е заето от юриста Георги Теохаров. Далече от проблемите на образованието, по време на неговото министерство не се случва нищо за отбелязване. На 3 март 1883 г. той е заменен от Димитър Агура. Това е първият български министър на просветата, който познава както теорията, така и практиката на модерното образование. След завършване на духовна академия и Яшкия университет със специалност история, в продължение на няколко години той е училищен инспектор в Румъния. Натрупаният опит му помага да изготви прецизни учебни правилници, инспирирайки се от румънските закони. Посочени са точните изисквания към учениците по всеки учебен предмет. В края на всяка година учениците държат изпити по конкретна програма за преминаване в горен клас. Започва изучаването и на редица теоретични дисциплини като синтаксис и етимология.²⁷ Влиянието на европейските модели започва да се чувства все по-осезателно и по тази причина ролята на училищните настоятелства постепенно започва да намалява. В прокарания от Агура през Държавния съвет на 3 април 1883 г. "Закон за Учебния Съвет при МНП" се продължава с тенденцията проблемите на образованието да се решават от специалисти по учебното дело и от самите учители. Друго нововъведение е откриването на първото техническо училище в Княжеството – учебната работилница в Княжево. Д. Агура подготвя и голям Учебен закон, но прекратяването на Режима на пълномощията осуетява неговото приемане. На 7 септември 1883 г. Агура е заменен от д-р Димитър Моллов.

²⁶ Миятев, П. Цит. съч., с. 19.

²⁷ ЦДА, ф. 1106-к, оп. 1, а. е. 34 л. 81.

Новият министър, макар и постоянен член на Учебния съвет, не е специалист в областта на образованието. По тази причина неговата дейност е по-скоро продължение на извършеното от д-р Г. Атанасович за хигиенните мерки в училищата. Разпоредбите му въвеждат редица санитарни изисквания като например периодичното миене на класните стаи, тяхното проветряване и дори задължението на учители и ученици да събличат връхните си дрехи.

Райчо Каролев, кандидат на богословието от Духовната академия в Киев и дългогодишен директор на Габровската гимназия, е първият министър на просвещението, прекарал по-дълъг период на този пост (29 юни 1884 г. – 9 август 1886 г.). Той има възможността да реализира своите виждания за насоките на българското образование, които се виждат от гласуваните по негово предложение два големи закона – Закон за народните и частните училища и Закон за окръжните училищни инспектори.²⁸

Законите са компромисен вариант между вижданията за практическата насоченост на образованието, изискваща едно по-ранно професионално ориентиране, застъпвано от консервативните дейци Гр. Начович и Д. Греков, и виждането на либералните дейци за общообразователната насоченост на обучението. Въвеждат се някои предмети, които дават известни практически познания по земеделие и индустрия на учениците от трикласните училища, които служат за основа на гимназиите. В същото време се запазва и техният общообразователен характер. Свиканият през лятната ваканция на 1882 г. пръв учителски събор след Освобождението изработва програми за първоначалните и средните училища. Появява се цикличност в различните нива на образование и се създават връзки между всички учебни заведения. За да предпази учителството от партизанските борби и от посегателствата на правителството, Каролев повишава ролята на окръжните училищни съвети и се стреми да

²⁸ ДВ, бр. 12 от 7 февруари 1885 и бр. 13 от 9 февруари 1885 г.

възвърне мястото на училищните настоятелства като аполитичен орган. Същата цел преследва и нововъведението инспекторите вече да не се назначават от властта, а да се избират от окръжните училищни съвети.

Наред с успешните мерки на Каролев някои негови идеи не се увенчават с успех поради политическата и социална атмосфера в страната. Проектът му за 3-годишните "главни" училища след началното образование, където учениците се специализират и профилират най-вече като земеделци, пропада. Неговата идея тези училища да се доближат до професионалните училища в Германия и САЩ е интересна, но условията в България са различни от тези в страните, използвани за модел.²⁹ И в този случай завършилите българи предпочитат да се насочат към чиновническата професия. Не се намира и окончателен отговор на въпроса за избор на модел за прилагане в Княжеството. И ранното "специализиране", характерно за училищата на Германия, Швейцария, Австро-Унгария и Русия, от една страна, и френската и английска система, от друга, където учениците по-късно избират на кои предмети ще се наблегне, имат своите предимства и недостатъци. Р. Каролев не успява да въведе стройна организация и в системата на финансиране на образованието, която остава хаотична.

С реформите на Каролев завършва един важен период от историята на образованието в България. Това е десетилетие на лутане и търсене на най-подходящия вариант за българското училище. Основен въпрос е какво да се запази от традициите от епохата на Българското възрождение и какво да се модернизира. Използваните чужди модели невинаги се оказват подходящи и често трудно съжителстват с традицията. Още повече, че между чуждите модели – австрийски, френски, немски, руски, американски и т.н., съществуват твърде големи различия, затрудняващи едновременното им прилагане

²⁹ Радева, М. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението 1879 –1890 г. – Исторически преглед, 1980, № 4, с. 23.

в България. Натрупаните проблеми показват на специалистите необходимостта от създаването на генерална концепция за развитието на образованието в една дългосрочна перспектива.

Периодът 1887 – 1894 г. се характеризира с налагането на силна централизация в системата на образованието, която обхваща времето от детските градини до университета. Става ясно, че общините не могат нито да осигурят доброто управление на училищата, нито да задоволят нарасналите им финансови потребности. Държавата и централната власт поемат почти изцяло ръководството им, обезпечавайки ги и парично.

Наследниците на Р. Каролев през 1886 – 1887 г. на поста министър на просветата не успяват да се задържат за по-продължителен срок. Причина е политическата криза, разтърсила страната след свалянето и абдикацията на принц Александър I. Министрите, които се изреждат, са Тодор Иванчов (12 – 16 август 1886 г.; 26 август 1886 г. – 28 юни 1887 г.), Стоян Чомаков (28 юни – 20 август 1887 г.), Георги Живков (16 – 26 август 1886 г.; 20 август 1887 г. – 19 ноември 1893 г.). Писателят Константин Величков дори не успява да влезе в кабинета си, бидейки министър само 3 дни (9 – 12 август 1886 г.).

Външнополитическата изолация на България, настъпила в резултат на пристигането на княз Фердинанд, кара правителството да хвърли сили и средства за повишане на авторитета на страната в чужбина. Грижата за "външния блясък" взема превес над вътрешното съдържание. За целта на пропагандата, желаеща да покаже българите като цивилизован и културен народ, се подценява формирането на специалисти в отделните области на живота. Активната кампания се ръководи лично от министър-председателя Стефан Стамболов. Незавършил солидно училище, той има вярата в образованието, присъща на самообразованите.

В резултат на новата обстановка превес в учебните програми започват да имат хуманитарните предмети за сметка на специалните

дисциплини. Обща история, чужди езици, нравоучение се изучават масово. Гражданската насоченост на образованието и дори лаичните елементи по подобие на френското училище от началото на Третата република започват да намират все по-добър прием сред учителите и сред учениците.³⁰ Религиозните предмети, макар и включени в програмите, се предават по един почти формален начин, за което дори католическите представители в България изказват недоумение за този "атеизъм".³¹

Завършилият във Франция Тодор Иванчов започва по френски маниер да засилва вмешателството на държавата в учебните заведения, лишавайки ги от всякакво самоуправление. Централно се налага намаляването на естествените науки за сметка на хуманитарните. В същото време, за да се избегне "излишното пренатоварване" на учениците, се намалява като цялост и учебната заетост. За сметка на това се въвеждат много строги мерки за затягане на дисциплината. Директорите на училищата са заставени да изпращат ежемесечни отчети не само за състоянието на учебното дело, но и за дисциплината на ученици и учители. Продължава и интересът към новостите в западното училище. На стипендиантите на МНП в чужбина е наредено да изпращат документацията относно организацията на учебния процес, учебниците, училищните и студентските програми.³²

Наследникът на Иванчов – Г. Живков, продължава с все по-голямата централизация. Министерството се превръща във всемогъщ орган, а различните негови дирекции и отдели имат решаващо влияние във всяка една област на образованието. Чиновническото тяло се разраства неимоверно. Различните комиссии, състоящи се от началници от МНП, от главни и окръжни инспектори, от пратените членове на съвети от различни нива почти непрекъснато провеждат

³⁰ ЦДА, ф. 1106-к, оп. 1, а. е. 34, л. 84.

³¹ Иречек, К. Цит. съч. Т. II, с. 478.

³² ЦДА, ф. 1106-к, оп. 1, а. е. 27.

някакви съвещания, често обсъждайки съвсем незначителни проблеми.

Всички тези преобразувания са в резултат от въвеждането на чуждите модели и изоставянето на възрожденската традиция. Запознаването със западните образци започва да става по все по-организиран начин и вече не се разчита само на българските студенти в чужбина. Министерството започва да командирова все по-редовно своите чиновници със задача да изучат структурата и принципите на организация на училищата в една или друга страна. През 1888 г. току-що завърналият се от обучението си по химия в Женева Никола Добрев е изпратен във Франция и Германия.³³ Френският консул моли да му се окаже всяческо съдействие. Със същата цел и лично министър Живков, придружен от професора от Софийския университет швейцареца Алфред Оуен, посещава Швейцария, Белгия и Германия.³⁴ През лятото на 1891 г. професорът от Университета Марко Балабанов посещава Гърция и се информира за местните училища.³⁵

МНП продължава да получава от европейските държави и САЩ техните училищни законодателства, програми и правила. Българското законодателство в областта продължава да се опира върху чуждите модели. Приетият през 1891 г. от Народното събрание Закон за Народното просвещение се опира преди всичко върху френските образователни закони.³⁶

Задължителното образование става шестгодишно, разделено на три степени, по две години всяка. Практиката от началото на осемдесетте години на XIX в., когато министерството се задоволява само да утвърждава приетите от Учебния съвет документи и когато всеки учител избира сам учебниците и програмите, по които

³³ АМАЕ, Cor. politique, Bulgarie, vol. 20, p. 171.

³⁴ ЦДА, ф. 104-к, оп. 1, а. е. 11, л. 31 -41.

³⁵ Данова, Н. Марко Д. Балабанов и гръцкият културен и идейно-политически живот през XIX век. – Исторически преглед, 1986, № 3, с. 69.

³⁶ ДВ, бр. 19 от 23 януари 1892 г.

преподава, остава в миналото. Програмите, спуснати от министерството, продължителността на училищните срокове и ваканции, централно определени, трябва да се спазват съвсем стриктно.

В българското училище започват да се преподават нови предмети. Запознал се със ситемата на Август Абрахамсон за трудово обучение, Г. Живков я въвежда и в българските училища.³⁷ За разлика от Германия, където на "ръчната работа" се определя роля само на един вид нагледно обучение, то в България това е съвсем отделен предмет. В Княжеството не се стига и до другата крайност, както във Франция, където програмите на Г. Дюмон и Г. Филипон се стремят да направят този предмет основа на цялото образование.³⁸

На съвсем нова основа е поставена и гимнастиката. Посещавайки кантонален празник в Лозана, Г. Живков е дотолкова възхитен от представените гимнастически упражнения, че веднага пожелава да се сключи договор с швейцарски учители и привличането им в българските училища. През май 1894 г. пристигат десет швейцарски учители с тригодишни договори. Благодарение на тях българските ученици се запознават с някои нови спортове.³⁹ Част от учителите остават завинаги в България и дори воюват и дават живота си във войните.⁴⁰

Друго нововъведение в закона на Живков са вечерните и неделни училища. Следва се скандинавският опит, където тези училища са известни като "селски университети"⁴¹. В тези училища наред с предметите, изучавани в основният курс, като нравоучение, закон Божий, български език, аритметика и чертане, естествена

³⁷ ЦДА, ф. 104-к, оп. 1, а. е. 11, л. 31-32.

³⁸ За различните системи за обучението по трудово вж. по-подробно Григоров, И. По ръчната работа. – Мисъл, 1893, кн. 11.

³⁹ Чудомир. Спортни години. – В: Съчинения в три тома. Т. II, с. 327.

⁴⁰ Dimitrov, Th. Amitie bulgaro-suisse. Geneve, 1982, p. 111.

⁴¹ в-к Ден, бр. 11 от януари 1891.

история, трудово обучение и т. н. се изучават различни предмети по практическо земеделие за мъжете и шиене, пеене, отглеждане на деца и домакински курсове за жените.⁴²

От този период се оформя и учителското съсловие. Това става пълноценна професия, а не временно занимание, докато се намери нещо по-добро, както в предишните десетилетия. Изискванията към кандидатите се повишават, като министерството въвежда строги критерии и ценз за образованието им. Държавата започва да поема 2/3 от финансирането на образованието и по тази причина се счита в правото си да изисква стриктно спазване на нейните решения. Учителите стават държавни чиновници. Тази "френска система" обаче не се оказва много сполучлива за България.

Законът на Г. Живков довежда до крайност централизирането на учебната дейност и коренно променя съществуващата възрожденска традиция. Естествено намират се много противници на голямата власт, предоставена на министерството. Писателят Тодор Влайков, по това време училищен инспектор, в книгата си "Народния учител като учител на обществото" посочва необходимостта от предоставяне на по-голяма свобода за личната инициатива на учителите, посочвайки за пример Англия, САЩ и скандинавските страни.⁴³ Но в същото време цари единодушие, че образованието трябва да запази единния си граждански характер. Отново идеите на Жан Маса се сочат за пример.⁴⁴ Развитието на българското образование през следващия период ще води до възвръщането на по-ранни форми на управление, характеризиращи се с по-голяма децентрализация.

След Освобождението един проблем, който трябва да бъде спешно решен, е откъде да се намерят необходимите учители, които да заместят напусналите това поприще и преминали в администрацията. Възможните изходи са два – да се заместят от други

⁴² Сб. *La Bulgarie contemporaine*, Bruxelles, 1905, p. 123.

⁴³ Влайков, Т. Литературно и образователно дело 1865-1885-1935. С. 1935, с. 207.

⁴⁴ Пак там.

българи или да се повикат чужденци. Правителството предпочита втория вариант. По този начин се приема, че родните кадри ще имат достатъчно време да се подготвят в набързо отворените педагогически училища в Княжеството. Поканените чужденци са преди всичко преподаватели по специалните дисциплини, чието изучаване по новите програми се засилва – класически езици, естествознание, физика и т. н. Русия, сама изпитваща нужда от подобни специалисти и "вносяща" от Франция и Германия, не може да бъде в помощ на младото Княжество. Спазвайки традицията от Възраждането, българите отново се обръщат към чехите, изградили си с право отлична репутация. Още през 1878 г. Йозеф Шварц пише в авторитетното списание "Светозор", че "вече трудно може да се намери по-голямо средно училище в България, където да няма поне един чешки педагог"⁴⁵. Константин Иречек три години записва в дневника си: "около четвъртина от учителите от градските училища са от Австрия"⁴⁶. Освен чешките учители има в по-малка степен и словашки и хърватски преподаватели. Тези педагози оставят чудесни спомени в българските си ученици. Освен с преподаване, те се занимават и с подготвяне на подходящи учебни помагала, пишат или превеждат учебници. Между голямата плеяда трябва да се споменат на първо място братята Шкорпил. Херман подготвя първата геологическа карта на страната, прави сбирка от минерали и растения от страната, извършва редица археологически проучвания. Заедно с брат си Херменегилд основава археологическия музей във Варна. За благодарност днес едно село носи тяхното име. Ян Брожка е доайенът на класическата филология в България. Множество учебници и речници по латински са негово дело. Други чешки учители, подготвили учебници за българските си ученици, са Франтишек Сплитек по немски език и хрестоматия, по дескриптивна геометрия и

⁴⁵ Цит. по Зденек Урбан, "Из историята на чешко-българските културни връзки". С., 1961, с. 34.

⁴⁶ Иречек, К. Цит. съч. Т. II, с. 15.

математика, Лудвиг Лукаш написва над десет учебника по химия, физика и геометрия, както и наръчник по рисуване, Антонин Шоурек по геометрия, методика на краснописа и ръчна работа и т.н.⁴⁷ Постепенно от средата на осемдесетте години българските специалисти могат да заместват чуждите си колеги. Завършват първите педагогически випуски, а и от чужбина се завръщат студентите и учениците. През 1889 г. в списък на чужденците във ведомството на МНП се посочват само 18 лица.⁴⁸ От тях 8 са чехи – специалисти по агрономство, грънчарство, дърводелство, машинно устройство. Руснаците са трима, сред които най-видното лице е преподавателят от Университета Михаил Драгоманов. Другите двама са ветеринари в Земеделското училище край Русе. Сред представителите на другите народности трябва да се спомене швейцарката госпожица Х. Мотю, специално дошла, за да подготви учителки за забавачките за деца в предучилищна възраст. До края на изследвания период българите заместват почти навсякъде чужденците с изключение на тези в Университета и няколко преподаватели и учители по специални дисциплини, както посочените по-горе учители по гимнастика и агрономите в земеделските училища.

Подготвянето на родните кадри става възможно благодарение и на съществуващата още преди Освобождението традиция да се обучават младите българчета в чужди учебни заведения. През тази епоха близо шестотин от тях се дипломират в различни чужди висши учебни заведения.⁴⁹ Сведенията, с които разполагаме, показват числото и разпределението на завършилите висши и средни училища в чужбина. В Русия те са 792 (включително 96 в Бесарабия), в Османската империя (Робърт колеж, Католическия колеж в Бебек,

⁴⁷ Урбан. Цит. съч., с. 35; Хавранкова, Р. Участието на чешките културни работници в изграждането на българското общество след Освобождението. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Т. III, с. 267.

⁴⁸ ЦДА, ф. 173-к, оп. 1, а. е. 250.

⁴⁹ Българската възрожденска интелигенция. С. 1988 г., с. 6.

семинарията в Солун и Галатасарайския лицей) – 416, в Румъния – 206, в Австро-Унгария (без Чехия и Унгария) – 188, в Гърция 126, в Чехия – 116, в Сърбия – 87, във Франция – 75, в Германия – 42. В останалите държави числото на учащите българи е незначително.⁵⁰

След Освобождението този елит много рядко се насочва към учителската професия. От една училищна статистика за 1880 г. може да се направи изводът къде са завършили първите следосвобожденски дейци. В средните учебни заведения преподават 47 учители и инспектори. От тях шест са чужденци (четирима чешки инспектори). От останалите 41 български учители и инспектори само осем са с висше образование, като преобладаващото число са медици – четирима завършили в Цариград, Атина, Виена и Монпелие. От останалите двама са завършили философия – в Москва и Виена, един математика в Загреб и един естествени науки в Одеса. Не по-малко е разнообразието и сред учителите, завършили други учебни заведения. Петима са с духовно образование, завършили академии и семинарии в Киев (трима), Москва и Белград. Един учител е завършил Политехника в Прага, един Художествена академия в Петербург, двама са завършили земеделски училища – единият в Табор, другият в Крижевац и Виена. Петима са с педагогическо образование, като имат дипломи от училищата в Одеса, Будим, Карловец, Виена и Мюнхен. Десет души са с гимназиално образование, като от тях шест са завършили в Болград и по един в Цариград, Одеса, Николаев, Пилзен. Останалите девет души са завършили български училища.⁵¹ Явно е голямото разнообразие, както на учебните заведения, така и на страните, в които са завършили първите следосвобожденски учители. Естествено е страната все още да няма специалисти за училищата и да използва всички лица с някакво образование, които желаят да продължат работа на учителското поприще.

⁵⁰ пак там.

⁵¹ АБАН, ф. 3-к, оп. 1, а. е. 1130, л. 11 и 11-гръб.

След 1878 г. тенденцията българите да получават образованието си в чужбина продължава. Възможно е да се направи групиране, в кои държави какво се специализира? Докато духовните лица се подготвят преди всичко в Русия (Киев и Москва) и по-малко в Сърбия, то останалите учащи са изправени пред голям избор. До Съединението филология се учи в Москва и Прага, математика – в Москва, естествени науки – в Прага, живопис и архитектура – в Мюнхен, Рим и Виена, педагогика – във Виена и Прага, финанси – в Париж, медицина – в Монпелие, земеделие – в Загреб, право – в Екс ан Прованс.⁵²

Българската държава централизирано насърчава получаването на образование на българските студенти и ученици в чужбина, отпусвайки стипендии и парични помощи.

Един проблем, свързан с общата насоченост на образованието, е изборът на учебници и учебни помагала, методика и системи на обучение. Преди Освобождението преводите са най-вече от френски оригинали – 48 срещу 17 от руски, 3 от английски и по два от немски и италиански.⁵³ Ако сравним цифрите за преведените учебници с общите преводи, ще забележим явна диспропорция. Предосвободенската ни преводна литература е предимно с руски произход – 243 книги, от гръцки са преведени 162, от френски – 52, от турски – 22, от сръбски – 17, от английски – 16, от немски – 12, от румънски – 10, от полски – 4, от латински – 3 и от италиански – 2.⁵⁴ Това е показател за различните критерии, които имат преводачите за

⁵² Проблемът за държавите, където са специализирали българите след Освобождението, е разгледан подробно в сравнително голям брой изследвания. Трябва да се споменат сб. "Българската просвета някога и сега", С., 1934, сб. "1300 г. България и българското образование", С., 1982 г., Иван Танчев "Българската държава и учението на българи в чужбина. 1879-1892." С., 1994, Райна Манафова "Интелигенция с европейски измерения", С., 1994 и Румяна Прешленова "Австрия, Австро-Унгария и развитието на българските елити 1815-1918", С. 1999 и "По пътищата на европеизма", С. 2012.

⁵³ Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 283.

⁵⁴ Генчев, Н. Българската култура XV –XIX в. С., 1988, с. 222.

масовия читател и за ученика. За последния стремежът е да се предоставят образци изключително от автори от страни, доказали своите успехи в образованието. След Освобождението продължава тенденцията да се прибягва преди всичко до френски източници за българските училища. В списъка на исканите книги и учебници за българската гимназия "Св. св. Кирил и Методи в Солун" през 1883 г., изпратен на екзархията, наред с руските автори по руски език, граматика и естествена история фигурират французи по алгебра, геометрия и география.⁵⁵ Стоян Заимов като училищен инспектор изготвя списък от необходими книги и учебници, които да се закупят за училищата. В списъка 7 са на французи, 2 от руски и един от немски автор.⁵⁶ Френски учебници се поръчват дори от българи, живеещи във Виена – бр. Паница изпращат 4 френски и 3 немски.⁵⁷ От своя страна, множеството чешки учители, както бе посочено, също превеждат и подготвят множество учебници.

Огромното разнообразие и количество от учебници, използвани до началото на деветдесетте години, когато МНП още не определя задължителните материали и пособия, не позволяват да се посочат всички преведени и използвани чужди автори. Всеки учител избира свободно познати нему образци, обикновено от собственото му обучение. Така например френските автори са предпочитани по история, икономика и педагогика. По химия, физика, обща история, литература и богословие се използват руски първоизточници, а по математика и педагогика – немски. Докато за долните класове обучението се базира преди всичко на местни автори, то за средния курс се предпочитат преводните. Причината не трябва да се търси единствено само в слабата квалификация на авторите, а има и икономически характер. Авторските учебници са много по-добре платени от преводните. В долните класове учениците са много повече,

⁵⁵ ЦДА, ф. 166-к, оп. 1, а. е. 287.

⁵⁶ ЦДА, ф. 1325-к, оп. 1, а. е. 848.

⁵⁷ ЦДА, ф. 1159-к, оп. 1, а. е. 5, л. 429.

което качва и тиражите. Оттук и стремежът учебниците да се посочват за "авторски", дори когато влиянието на чужд автор в тях е очевидно.

Принципите и методиките на преподаване, нивото на учителите и използваните учебници са проблеми, предизвикващи дебати в появилите се педагогически вестници и списания. Днешният читател се забавлява, четейки многобройните критики и отговорите им, в които често използваните епитети не отговарят на представата, която имаме за благородната мисия на техните автори учители. Но за съвременниците проблемите са изключително важни. Те са доказателство за големия интерес, който се проявява към важния проблем, какво да се използва при формирането на младите ученици.

Литература

1. История на България. Т. 6. Българско Възраждане 1856 – 1878, С. 1987 г
2. сб. "Българската просвета някога и сега", С., 1934 г
3. сб. "1300 г. България и българското образование", С., 1982 г
4. сб. Българската възрожденска интелигенция. С. 1988 г
5. Сб. La Bulgarie contemporaine, Bruxelles, 1905
6. Павел Миятев, Из архива на Константин Иречек. Т. II, С., 1959
7. Константин Иречек, Български дневник. Т. I, Пл., 1930, Т. II 1936 г
8. Любомир Владикин, История на Търновската конституция. С., 1994
9. Тодор Влайков, Литературно и образователно дело 1865-1885-1935. С. 1935
10. Никола Ванков в "История на учебното дело в България от край време до освобождението", Ловеч, 1903 г.
11. Николай Генчев, Франция в българското духовно възраждане. С., 1979 г
12. Николай Генчев, Българската култура XV –XIX в. С., 1988 г

13. Зденек Урбан, "Из историята на чешко-българските културни връзки". С., 1961 г
14. Иван Танчев "Българската държава и учението на българи в чужбина. 1879-1892." С., 1994
15. Райна Манафова "Интелигенция с европейски измерения", С., 1994
16. Йордан Колев "Българската интелигенция 1878-1912", С. 1998
17. Румяна Прешленова "Австрия, Австро-Унгария и развитието на българските елити 1815-1918", С. 1999
18. Румяна Прешленова "По пътищата на европеизма", С. 2012.
19. Фадеева, И. Е. Мидхат-паша. Жизнь и деятельность, М. 1977
20. Veliko Jordanov, L'instruction publique en Bulgarie, S. 1926,
21. Theodore Dimitrov, Amitie bulgaro-suisse. Geneve, 1982,
22. Райна Манафова, Културното развитие на България при Временното руско управление (1877-1879). – В: Из историята на Българската наука, просвета и култура през XIX и XX в., Известия на института по история. Т. XXIX в. С., 1986,
23. Надя Данова, Марко Д. Балабанов и гръцкият културен и идейно-политически живот през XIX век. – Исторически преглед, 1986, № 3
24. Мария Радева, Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението 1879 –1890 г. – Исторически преглед, 1980, № 4